

ΥΠΟΚΕΙΜΕΝΙΣΜΟΣ ΚΑΙ ΣΧΕΤΙΚΙΣΜΟΣ ΣΤΟ ΠΡΩΙΜΟ ΕΡΓΟ ΤΟΥ WITTGENSTEIN: «Η ΔΙΕΡΕΥΝΗΣΗ ΜΙΑΣ ΥΠΟΘΕΣΗΣ»*

Είναι κοινά παραδεκτό ότι ο *Tractatus* αποτελεί προσπάθεια σύλληψης και παράστασης του κόσμου με καθαρά αντικειμενικούς όρους¹. Τοῦτο φανερώνεται ἀπὸ τὶς πρῶτες κιόλας προτάσεις του, καθὼς τὸ βιβλίο τοῦ Wittgenstein ἀρχίζει μὲ μιὰν ὄντολογία κατ' ἐξοχὴν ἀντικειμενική, ἡ ὁποία μάλιστα ἀποτελεῖ ἓνα εἶδος πορίσματος τῶν ἐρευνῶν τοῦ συγγραφέα του. Ἐκτὸς ἀπὸ αὐτό, στὴ βάση τοῦ *Tractatus* βρίσκεται ἡ προερχόμενη ἀπὸ τὸν G. Frege ἀπόλυτη διάκριση μεταξὺ ἀντικειμενικοῦ στοιχείου (λογική) καὶ ὑποκειμενικοῦ στοιχείου (ψυχολογία). Καὶ λέμε στὴ βάση του, γιατί ἡ θέση αὐτὴ περιέχεται τόσο στὴν ἀρχὴ τοῦ προλόγου, ὅσο καὶ στὴν τελευταία πρόταση τοῦ βιβλίου καὶ χαρακτηρίζεται ὡς «ὅλο τὸ νόημά του». Πρόκειται γιὰ τὴ γνωστὴ θέση πὼς «ὅ,τι μπορεῖ γενικὰ νὰ εἰπωθεῖ, μπορεῖ νὰ εἰπωθεῖ μὲ σαφήνεια καὶ γιὰ ὅσα δὲν μπορεῖ νὰ μιλάει κανεὶς, γι' αὐτὰ πρέπει νὰ σιωπᾷ». Ἡ διάκριση ἀνάμεσα σὲ λογικὴ καὶ ψυχολογικὴ σφαῖρα ἀμφισβητήθηκε ἀπὸ μελετητές, ὅπως ὁ H. Sluga², ὁ ὁποῖος ἐπιχείρησε νὰ δείξει ὅτι μία τέτοια διάκριση εἶναι ἀδύνατη. Χαρακτηριστικὸ εἶναι τὸ ὅτι, λίγες προτάσεις μετὰ τὴν ἀρχὴ τοῦ *Tractatus*, ἐμφανίζεται τὸ ὑποκείμενο (2.0121), μία καὶ δὲν θὰ μπορούσε ὁ φιλόσοφος νὰ πεῖ πολλὰ πράγματα προχωρώντας μὲ τὸν τρόπο μὲ τὸν ὁποῖο ἄρχισε. Ἀργότερα, μὲ τὴν εἰσαγωγὴ τῆς ἔννοιας τῆς εἰκόνας (2.1), τῆς σκέψης (3) καὶ τῆς πρότασης (3.1), τὸ ὑποκείμενο ἔχει πᾶ εἰσχωρήσει γιὰ τὰ καλὰ στὸ σύστημα. Ἀκόμα πιὸ ἐντονὴ γίνεται ἡ παρουσία του πρὸς τὸ τέλος τοῦ βιβλίου, στὶς συζητήσεις γιὰ τὸ μεταφυσικὸ ὑποκείμενο καὶ τὸ σολιψισμό (5.6-5.641), γιὰ τὴ βούληση, τὴν Ἠθικὴ καὶ τὴ ζωὴ (6.4 μέχρι τέλος). Κορύφωση τῆς εἰσβολῆς τοῦ ὑποκειμένου στὸν ἀντικειμενικὸ κόσμον εἶναι ἡ πολυσυζητημένη πρόταση 5.62: «Πὼς ὁ κόσμος εἶναι ὁ κόσμος μου, αὐτὸ φανερώνεται

* Μία πρώτη μορφή τοῦ ἀρθροῦ αὐτοῦ διαβάστηκε ὡς εἰσήγηση στὸ μεταπτυχιακὸ σεμινάριο μεθοδολογικοῦ ἀτομικισμοῦ καὶ ὀλισμοῦ τοῦ καθηγητῆ Θεόφιλου Βέικου (1987-88, Φιλοσοφικὴ Σχολὴ Ἀθηνῶν).

1. H. SLUGA, Subjectivity in the *Tractatus*, *Synthese*, 56, 1983, σ. 125.

2. *Ἐνθ. ἀν.*, σσ. 123-139.

στο πώς τὰ ὅρια τῆς γλώσσας (τῆς μόνης γλώσσας πού καταλαβαίνω) σημαίνουν τὰ ὅρια τοῦ κόσμου μου». Τὸ κυρίαρχο πρῶτο πρόσωπο στὴν πρόταση αὐτὴ καὶ σὲ ἄλλες ὁδήγησε στὴν ὑπόθεση ἐνὸς Wittgenstein σολιψιστῆ.

Ἡ ὑπόθεση ἐκτέθηκε κυρίως ἀπὸ τοὺς J. O. Urmson³, A. Maslow⁴, P. Struhl⁵ καὶ ὑποστηρίχτηκε ἀπὸ τοὺς Ἀγγλους μεταφραστές τοῦ *Tractatus* D. F. Pears καὶ B. F. Mc Guinness. Τὴν δέχεται ἐπίσης καὶ ὁ Ἑλληνας μεταφραστής, ἀποδίδοντας τὴ φράση τοῦ 5.62 «der Sprache, die allein ich verstehe» (Α) ὡς ἐξῆς: «τῆς γλώσσας πού μόνος ἐγὼ καταλαβαίνω». Τέλος, στὴν ἴδια ἄποψη φαίνεται νὰ κλίνει καὶ ἡ G. E. M. Anscombe⁶. Ὅταν λοιπὸν λέει ὁ Wittgenstein ἐπίσης στὸ 5.62, «αὐτὸ πού ὁ solipsismus ἐννοεῖ εἶναι ὁλότελα σωστό», ἔχει στὸ νοῦ του τὸν παραδοσιακὸ σολιψισμό. Καὶ εἴτε δεχτοῦμε ἐμπειριστικὲς προεκτάσεις στὶς θέσεις τοῦ *Tractatus* εἴτε ὄχι, ἡ γλώσσα θὰ μπορούσε νὰ ἐκφράζει μόνον τὶς ἰδιωτικὲς ἐμπειρίες ἢ σκέψεις τοῦ ὑποκειμένου πού τὴ χρησιμοποιεῖ, μὲ ἀποτέλεσμα νὰ μὴν ὑπάρχει καμιά δυνατότητα ἐπικοινωνίας μεταξὺ διαφορετικῶν νόων. Ἀνάλογο προηγούμενο στὴν Ἀναλυτικὴ φιλοσοφία ἐκείνης τῆς ἐποχῆς ὑπάρχει στὰ ἄρθρα πού ὁ Russell δημοσίευσε στὸ περιοδικὸ *Monist* (1918)⁷. Σύμφωνα μὲ τὸν Russell, τὰ ἀντικείμενα τῆς ἄμεσης ἐμπειρίας καὶ μάλιστα τὰ δεδομένα τῶν αἰσθήσεων εἶναι ἀπολύτως ἰδιωτικά: «Ἄν προσπαθήσεις νὰ καταλάβεις τὴν πρόταση πού ἐκφράζω ὅταν λέω “αὐτὸ εἶναι κόκκινο”, δὲν μπορεῖς νὰ τὸ κατορθώσεις». Ἕνας ἀνάλογος ἰδιωτικισμὸς τῆς γλώσσας, πού ἀπηχεῖ τὶς παραπάνω ἀπόψεις τοῦ Russell, μπορεῖ νὰ ἀνιχνευτεῖ καὶ σὲ φιλοσόφους πού κινοῦνται στὸ ἴδιο περιβάλλον, ὅπως στὸν John Wisdom, τῆς περιόδου τῶν *Λογικῶν κατασκευῶν*⁸.

Οἱ παραπάνω ὅμως ἀντιλήψεις βρίσκονται σὲ πλήρη ἀντίθεση μὲ τὶς βασικὲς ἐπιδιώξεις τοῦ πρώιμου Wittgenstein, στὰ ἐξῆς σημεία:

α) Τὸ ἀδύνατο τῆς ἐπικοινωνίας εἶναι ἀσύμβατο μὲ τὴν Εἰκονοθεωρία. Ἡ γλώσσα δὲν εἶναι σὲ καμιά περίπτωση ἰδιωτικὴ, γιατί, ἂν ἦταν, δὲν θὰ

3. J. O. URMSON, *Philosophical Analysis*, Oxford, Clarendon Press, 1966 (1956¹), σ. 135.

4. A. MASLOW, *A Study in Wittgenstein's Tractatus*, Berkeley and Los Angeles, University of California Press, 1961, σ. 149.

5. P. STRUHL, The Language Only I Understand, *Journal of Critical Analysis*, 2, 1970, σσ. 31-34.

6. G. E. M. ANSCOMBE, *An Introduction to Wittgenstein's Tractatus*, London, Hutchinson University Library, 1959, σ. 167.

7. URMSON, *ἐνθ. ἀν.*

8. Logical Constructions II, *Mind*, 40, 1931, σ. 474.

ήταν γλώσσα, δὲν θὰ χρησιμοποιοῦνταν γιὰ νὰ εἰκονίσει γεγονότα. Τὸ ἐπιχείρημα αὐτὸ τεκμηριώνεται μὲ τὰ ἑξῆς χωρία:

4.02: «...καταλαβαίνουμε τὸ νόημα τοῦ προτασιακοῦ σημείου, χωρὶς αὐτὸ νὰ μᾶς τὸ ἔχουν ἐξηγήσει»,

4.021: «Τὴν πρόταση τὴν καταλαβαίνω χωρὶς νὰ μοῦ ἔχουν ἐξηγήσει τὸ νόημά της»,

γιατὶ 4.022: «Ἡ πρόταση δείχνει τὸ νόημά της».

Καὶ τέλος, 4.026: «Τὶς σημασίες τῶν ἀπλῶν σημείων (τῶν λέξεων) πρέπει νὰ μᾶς τὶς ἐξηγήσουν γιὰ νὰ τὶς καταλάβουμε⁹. Μὲ τὶς προτάσεις ὅμως συνεννοοῦμαστε».

Τελικὰ θὰ ἦταν ἀσύμβατο μὲ τὴν ὅλη προσπάθεια τοῦ Wittgenstein γιὰ ἀπόλυτη ἀκρίβεια καὶ καθοριστικότητα νοήματος.

β) Ἄν ἡ σολιψιστικὴ ὑπόθεση στηριχτεῖ στὴ φύση τῶν ἀντικειμένων τοῦ *Tractatus* (δηλαδὴ σὲ μίαν ἐρμηνεία τῆς φύσης τους), αὐτόματα αὐθαίρετοῦμε, γιατί ὁ προσδιορισμὸς τῆς φύσης τῶν ἀντικειμένων εἶναι ὄχι μόνο ἀδιάφορος γιὰ τὸν *Tractatus* ἀλλὰ καὶ ἀδύνατος. Μία ἐμπειριστικὴ ἐρμηνεία, σύμφωνα μὲ τὴν ὁποία μόνον ἐγὼ καταλαβαίνω τὴ γλώσσα μου, γιατί μόνον ἐγὼ ἔχω τὶς συγκεκριμένες ἐμπειρίες τοῦ κόσμου μου, θὰ θεωροῦνταν στοιχεῖο τῆς ψυχολογίας καὶ τῆς γνωσιοθεωρίας, καί, ὡς τέτοιο, ἀστάθμητο καὶ ἀσαφές: «Ἡ λογικὴ εἶναι πρὶν ἀπὸ κάθε ἐμπειρία, πὼς κάτι εἶναι ἔτσι» (5.552).

γ) Ὁλος ὁ *Tractatus* θὰ ἔπρεπε νὰ διαβαστεῖ ἀνάποδα, καὶ συγκεκριμένα σὰν ἔκφραση ὑποκειμενισμοῦ, λ.χ. θὰ ἔπρεπε νὰ ἀρχίζει ὡς ἑξῆς: «Ὁ κόσμος εἶναι τὸ σύνολο τῶν γεγονότων ποὺ συμβαίνουν στὸ μυαλό μου». Τὸ ὑπὸ συζήτηση χωρίο θὰ ἦταν τὸ μόνο ποὺ θὰ ὑπέβαλλε μιὰ τέτοια ἀνάγνωση.

δ) Ἡ μέριμνα τοῦ Wittgenstein νὰ βγάλει τὴν πραγματικότητα ἔξω ἀπὸ τὸ χῶρο τοῦ ὑποκειμενικοῦ καὶ τοῦ ἀσαφοῦς εἶναι διάχυτη. Αὐτὸ φανερόνεται καὶ ἀπὸ τὶς ἀντιλήψεις του γιὰ τὴ σκέψη: τὰ στοιχεῖα τῆς σκέψης ἀγγίζουν αὐτόματα τὰ στοιχεῖα τῆς πραγματικότητας, χωρὶς τὴν παρεμβολὴ τῶν *συμβάσεων* τῆς γλώσσας, μιὰ καὶ ἡ σύνδεση λέξεων καὶ πραγμάτων εἶναι συμβατικὴ (3.315, 3.322). Ὄταν ὁ Russell, σὲ ἐπιστολὴ του τὸν ρώτησε ἀπὸ τί ἀποτελεῖται ἡ σκέψη, ὁ Wittgenstein ἀρνήθηκε ὅτι αὐτὴ συ-

9. Πρόκειται γιὰ ἓναν ὀρισμὸ δείξης (ἔτσι μαθαίνουμε τὴ γλώσσα, σύμφωνα μὲ τὸν *Tractatus*, σὲ ἀντίθεση μὲ ὅ,τι ὑποστηρίζεται στὶς *Φιλοσοφικὲς Ἑρευνες*), δηλαδὴ μᾶς δείχνουν τὸ ἀντικείμενο. Ἀλλὰ αὐτὸ τὸ ἀντικείμενο πρέπει νὰ ὑπάρχει στὸν κόσμο. Σὲ ἓναν ἰδιωτικὸ κόσμο, ὅπως τῶν προσωπικῶν δεδομένων τῶν αἰσθήσεων, δὲν ἔχω νὰ δείξω τίποτα. Μόνο νὰ περιγράψω μπορῶ.

νίσταται από λέξεις (για τον παραπάνω λόγο) και προσδιόρισε τη σύστασή της σε «ψυχικά συστατικά που έχουν το ίδιο είδος σχέσης με την πραγματικότητα, το οποίο έχουν οι λέξεις¹⁰».

Τα παραπάνω καθιστούν φανερό το ότι ο σολιψισμός του Wittgenstein δεν είναι ο παραδοσιακός, και επομένως αυτό που έννοει με τον όρο «solipsismus», πρέπει να είναι κάτι διαφορετικό. Η λύση βρίσκεται στη σύμπτωση σολιψισμού και ρεαλισμού, όπως αυτή εκτέθηκε στον *Tractatus*. Πρόκειται για μία όχι πρωτότυπη άποψη, αφού έχει τις ρίζες της στον Σοπενχάουερ¹¹. Η σύμπτωση αυτή ξεκινά από την αδυναμία του μεταφυσικού υποκειμένου να αυτοπροσδιορίζεται μέσα στη γλώσσα, από το γεγονός δηλαδή ότι το υποκείμενο βγαίνει έξω από τον κόσμο για να εξασφαλιστεί ή αντικειμενικότητα του τελευταίου, να εξασφαλιστεί ή ένταξη όλων των ατομικών γεγονότων στο ίδιο επίπεδο: «Όλες οι προτάσεις είναι ισότιμες» (6.4). Αυτό όμως δεν σημαίνει πως έχουμε από τη μία πλευρά τον αντικειμενικό κόσμο των γεγονότων και από την άλλη (έξω από αυτόν) τον υποκειμενικό κόσμο του εγώ. Γιατί α) αυτό που ενδιαφέρει τη φιλοσοφία είναι ο αντικειμενικός κόσμος των γεγονότων —που είναι ο μόνος για τον οποίο μπορούμε να μιλούμε— και γι' αυτό β) ο Wittgenstein φροντίζει να συρρικνώσει το υποκείμενο σε ένα όριο του κόσμου (5. 632), σε μία τυπική έννοια, καθιστώντας τη σχέση του με τον κόσμο όμοια με τη σχέση που έχει το μάτι με το οπτικό πεδίο: «Το μάτι πραγματικά δεν το βλέπεις. Και τίποτα στο οπτικό πεδίο δεν αφήνει να συμπεράνουμε πως το βλέπει το μάτι» (5.633). Άρα, αυτό που υπάρχει ως —φιλοσοφικά— ενδιαφέρον και, επομένως, δυνάμενο να εκφραστεί με τη γλώσσα μου, είναι ο αντικειμενικός κόσμος των γεγονότων. Κατ' αυτόν τον τρόπο, το μόνο που μένει από το σολιψισμό του *Tractatus*, είναι ο ρεαλισμός — ή τουλάχιστον ένα είδος ρεαλισμού. Όμως, ο παραδοσιακός σολιψισμός είχε ως στόχο την αμφισβήτηση του καθαρού ρεαλισμού, την αμφισβήτηση της άμεσης παρουσίας του εξωτερικού κόσμου. Έδω λοιπόν έχουμε ένα σολιψισμό απογυμνωμένο από το βαθύτερο σκεπτικιστικό κίνητρό του¹². Η πορεία που ακολούθησε ο Wittgenstein, για να καταλήξει σ' αυτόν τον ιδιότυπο «αντικειμενικό» σολιψισμό, είναι πιο φανερή στα *Σημειωματάρια*. Γράφει: «Αυτός είναι ο δρόμος που ταξίδεψα: ο ιδεαλισμός απομονώνει τους ανθρώπους έξω από τον

10. *Notebooks 1914-16*, εκδ. G. H. von Wright - G. E. M. Anscombe, μετ. G. E. M. Anscombe, B. Blackwell, Oxford, 1961, σ. 129. Το τέταρτο αυτό επιχείρημα είναι του R. W. MILLER (Solipsism in the *Tractatus*, *Journal of the History of Philosophy*, 18, 1980, σ. 68).

11. Βλ. MILLER, 72.

12. Πβ. και *Tractatus*, 6.51.

κόσμο σὰν μοναδικούς. Ὁ σολιψισμὸς ἀπομονώνει μόνο ἐμένα. Καὶ τελικὰ βλέπω ὅτι κι ἐγὼ ἀνήκω στὸν κόσμο. Ἔτσι, στὴ μία πλευρὰ δὲν ἔχει μείνει τίποτα. Καὶ στὴν ἄλλη πλευρὰ [ἔχουμε], ὡς μοναδικό, τὸν κόσμο. Μὲ τὸν τρόπο αὐτό, ὁ ἰδεαλισμὸς ὁδηγεῖ στὸ ρεαλισμό, ἂν ἀκολουθηθεῖ πολὺ αὐστηρά»¹³. Σημειώνοντας ὁ Wittgenstein ὅτι βλέπει πὼς κι αὐτὸς ἀνήκει στὸν κόσμο, ἐννοεῖ βέβαια τὸ σῶμα του, τὴν ψυχὴ του ὡς ἀντικείμενο ἢ σύμπλεγμα ἀνάμεσα στὰ ἄλλα ἀντικείμενα, ὅχι ὅμως τὸ σκεπτόμενο Ἐγώ, τὸ μεταφυσικὸ ὑποκείμενο, τὸ ὁποῖο δὲν ὑπάρχει, καὶ συνεπῶς δὲν ἀπομένει κανένας γιὰ νὰ δεῖ τὸν κόσμο *sub specie aeterni*.

Μιὰ σὲ βάθος προσέγγιση τοῦ τρακτατιανοῦ σολιψισμοῦ φανερώνει ὅτι ἡ φράση (A) πρέπει νὰ ἀποδοθεῖ μὲ τέτοιο τρόπο, ὥστε νὰ χάνει τὸ σολιψιστικὸ της περιεχόμενο — συγκεκριμένα: «τῆς μόνης γλώσσας ποὺ καταλαβαίνω». Κατὰ συνέπεια, τὸ κομμάτι ἀπὸ τὸ 5.62 ποὺ παραθέσαμε προηγουμένως, σημαίνει ἀπλῶς ὅτι ἐπειδὴ τὰ ὅρια τῆς γλώσσας μου εἶναι τὰ ὑπερβατικὰ ὅρια τοῦ κόσμου καί, ἐφ' ὅσον ἡ Γλώσσα εἶναι ἡ γλώσσα μου (δηλαδή ἡ μόνη γλώσσα ποὺ καταλαβαίνω), τὰ ὅρια τῆς Γλώσσας εἶναι τὰ ὅρια τοῦ κόσμου μου¹⁴. Μὲ τὸν τρόπο αὐτό, τὸ «ἐγὼ» (mineness) τοῦ κόσμου ἔχει ἀντικαταστήσει τὸ ὑποκείμενο¹⁵.

Μὲ τὰ χωρία ποὺ παραθέσαμε, ἰδίως αὐτὸ τῶν *Σημειωματαρίων*, σ. 85, τὸ πρόβλημα τοῦ σολιψισμοῦ στὸ πρῶμο ἔργο τοῦ Wittgenstein ὁδηγήθηκε στὴ λύση του κατὰ τρόπο παράδοξο. Μετὰ ἀπὸ τὴν ἐρμηνεῖα ποὺ δώσαμε, τί μπορεῖ νὰ ἔχει μείνει ἀπὸ τὸν ὑποτιθέμενο ὑποκειμενισμό; Ποῦ βρίσκεται ὁ σολιψισμός; Ἄν ὑπάρχει ἓνας ὑποκειμενισμός, αὐτὸς βρίσκεται στὸ περιθώριο¹⁶ καὶ ἐπομένως εἶναι φιλοσοφικὰ ἀνίσχυρος καὶ ἀδιάφορος. Καὶ ὁ σολιψισμὸς δὲν εἶναι παρὰ ἡ κοινότυπη δήλωση ὅτι ὁ κόσμος εἶναι ὁ κόσμος μου. Αὐτὸ ὅμως δὲν ἔχει καμιὰ σχέση μὲ ὁποιαδήποτε ὑποκειμε-

13. *Notebooks*, 85.

14. E. STENIUS, *Wittgenstein's Tractatus: A Critical Exposition of Its Main Lines of Thought*, Connecticut, Greenwood Press, 1981¹, σ. 221. Τὴν ἴδια ἐρμηνεῖα ἀκολουθοῦν ἐπίσης οἱ J. HINTIKKA, *On Wittgenstein's Solipsism*, *Mind*, 67, 1958, σσ. 88-91, D. FAVRHOLDT, *An Interpretation and Critique of Wittgenstein's Tractatus*, Copenhagen, Munksgaard, 1967, D. F. PEARS, *Wittgenstein's Treatment of Solipsism in the Tractatus*, *Critica*, 6, 1972, σ. 71, R. J. CAVALIER, *Ludwig Wittgenstein's Tractatus Logico-Philosophicus: A Transcendental Critique of Ethics*, Washington, University Press of America, 1980, σ. 155 καὶ L. Goddard - B. Judge *The Metaphysics of Wittgenstein's Tractatus*, *Australasian Journal of Philosophy*, Melbourne, Scottish Academic Press Ltd., 1983, σ. 67.

15. M. U. COYNE, *Eye, «I» and Mine: The Self of Wittgenstein's Tractatus*, *Nous*, 7, 1973, σ. 319.

16. A marginal subjectivity — H. SLUGA, *Subjectivity in the Tractatus*, *Synthese*, 56, 1983, σ. 126.

νική, ιδιωτική προοπτική. Ἀντίθετα, ἀφοῦ ἐγώ, ὡς ὑποκείμενο, δὲν εἶμαι τίποτα ἀπὸ φιλοσοφική (ἀπὸ δυνάμενη νὰ ἐκφραστεῖ λεκτικὰ) ἄποψη, ὁ σολιψισμὸς συρρικνώνεται στὴ «μοναδικότητα τοῦ ἑαυτοῦ μου¹⁷». Μὲ τὸν τρόπο αὐτὸ δὲν ἀναφέρεται στὰ γεγονότα, ἀλλὰ συνιστᾷ ἓνα στοιχεῖο τυπικό, εἶναι ὑπερβατικός καὶ ὄχι ιδιωτικός¹⁸. Ἔτσι, δὲν ὑφίσταται διαχωρισμὸς μεταξὺ «δικῶν μου», «δικῶν σου» κ.λπ. ἀντικειμένων ἢ δεδομένων τῶν αἰσθήσεων, σὲ ἀντίθεση μὲ ὅ,τι ὑποστηρίζουν φιλόσοφοι, ὅπως ὁ Russell καὶ ὁ Wisdom¹⁹. Κατὰ τὸν Wittgenstein, ἂν κάτι εἶναι δικό μου καὶ μπορῶ νὰ μιλήσω γι' αὐτό, αὐτὸ σημαίνει ὅτι πιθανότατα μπορεῖ νὰ εἶναι καὶ δικό σου ἐπίσης²⁰. Μέσα στὸ ἴδιο ἐννοιολογικὸ πλαίσιο πρέπει νὰ κατανοήσουμε ὅσες προτάσεις στὰ *Σημειωματάρια* ἐκφράζουν κάποιον ὑποκειμενισμό, π.χ. «Τὸ ἀπλούστερο πράγμα γιὰ μᾶς εἶναι: τὸ ἀπλούστερο πράγμα τοῦ ὁποίου ἔχουμε ἄμεση ἐμπειρία. Τὸ ἀπλούστερο πράγμα στὸ ὁποῖο ἡ ἀνάλυσή μας μπορεῖ νὰ φτάσει²¹», «αὐτὸ τὸ ἀντικείμενο εἶναι ἀπλὸ γιὰ μένα²²». Τὰ ὅρια τοῦ κόσμου μου εἶναι ἐντελῶς τυχαῖα.

Ἄν τελικὰ ὁ ὑποκειμενισμὸς στὸ πρῶμο ἔργο τοῦ Wittgenstein εἶναι ἀκριβῶς αὐτὸ ποὺ περιγράψαμε στὴν ἐρμηνεία μας, ἡ σημασία του εἶναι πολὺ μικρή, σχεδὸν ὅσο μίας ταυτολογίας — σὰ νὰ λέγαμε δηλαδή: «Ὁ κόσμος μου εἶναι ὁ κόσμος μου» (παράφραση τοῦ 5.63). Ἀρκετὰ χρόνια ἀργότερα, στὸ *Μπλὲ Βιβλίο*, ὁ Wittgenstein σχολιάζει τὸ σολιψισμό τοῦ *Tractatus* καὶ τὴ σημασία του:

«Ὅταν διατύπωνα τὴ σολιψιστική μου πρόταση, ἔδειχνα, ἀλλὰ ἀπογύμνωνα τὴ δείξη ἀπὸ τὸ ἴδιο τῆς τὸ νόημα, συνδέοντας ἀναπόσπαστα ἐκεῖνο ποὺ δείχνει μ' ἐκεῖνο πρὸς τὸ ὁποῖο δείχνει. Ἐφτιαξα ἓνα ρολοὶ μ' ὅλους τοὺς τροχοὺς του κ.λπ., ἀλλὰ στὸ τέλος κόλλησα τὸ δείκτη πάνω στὸ δίσκο, κάνοντάς τον νὰ περιστρέφεται μαζί του. Καὶ κατ' αὐτὸν τὸν τρόπο, ἡ ρήση τοῦ σολιψιστῆ “μονάχα αὐτὸ βλέπεται”, μᾶς θυμίζει μία ταυτολογία²³».

Ἄν αὐτὸ ἐδῶ μπορεῖ νὰ ἀποκαλεῖται σολιψισμός, εἶναι ἓνας σολιψισμὸς ἐντελῶς ἀκίνδυνος γιὰ τὶς ἐπιδιώξεις τοῦ Wittgenstein, ἀφοῦ ἔχει ἀπογυμνωθεῖ ἀπὸ φαινομεναλιστικὲς ὑποχωρήσεις. Καὶ ἂν τὰ ἀποτελέσματά

17. CAVALIER, *ἐνθ. ἀν.*

18. PEARS, σ. 80.

19. *Ἐνθ. ἀν.*

20. HINTIKKA, σ. 89.

21. *Notebooks*, σ. 47.

22. *Notebooks*, σ. 70.

23. *The Blue and Brown Books*, Oxford, B. Blackwell, 1980, 71.

τῆς ὥς τώρα ἀνάλυσής μας φαίνονται πενιχρά, ἂν δηλαδή τόσα λίγα ἔχει νὰ μᾶς πεῖ ὁ *Tractatus* γιὰ τὴ σχέση τοῦ ὑποκειμένου μὲ τὸν κόσμον, ἃς θυμηθοῦμε ὅτι ἡ φιλοσοφία ποὺ περιέχει, ἀφήνει ἐλάχιστα περιθώρια γιὰ τέτοιου εἴδους διερευνήσεις. Ἐὰν λοιπὸν φαίνεται ὅτι ἐλάχιστα κερδίζουμε, καλὸ εἶναι νὰ θυμόμαστε τὸν πρόλογο τοῦ *Tractatus*: «Ἡ ἀξία τῆς ἐργασίας αὐτῆς συνίσταται (...) στὸ πὼς δείχνει πόσο λίγα πετυχαίνουμε μὲ τὸ νὰ ἔχουμε λύσει αὐτὰ τὰ προβλήματα».

Ἀλλά, ἃς ἐπιστρέψουμε στὶς προτάσεις γιὰ τὸ ὑποκείμενο.
Ἡ 5.631 ἔχει ὥς ἐξῆς:

«Τὸ σκεπτόμενο ὑποκείμενο, τὸ ὑποκείμενο ποὺ ἔχει παραστάσεις, δὲν ὑπάρχει. Ἐὰν ἔγραφα ἓνα βιβλίο “Ὁ κόσμος ὅπως τὸν βρῆκα”, θὰ εἶχα νὰ μιλήσω ἐκεῖ καὶ γιὰ τὸ σῶμα μου καὶ νὰ πῶ ποιά μέλη ὑπόκεινται στὴ θέλησή μου καὶ ποιά ὄχι κ.λπ., πράγμα ποὺ εἶναι μιὰ μέθοδος νὰ ἀπομονώνει κανεῖς τὸ ὑποκείμενο ἢ μάλλον νὰ δείχνει πὼς ἀπὸ μία σημαντικὴ ἄποψη δὲν ὑπάρχει ὑποκείμενο: Μόνο γιὰ αὐτὸ δὲν θὰ μπορούσε νὰ γίνῃ λόγος στὸ βιβλίο αὐτό».

Ἐδῶ φαίνεται καθαρὰ πὼς ὁ Wittgenstein ἀπαλείφει ἐντελῶς τὸ ὑποκείμενο ἀπὸ τὸν κόσμον, δὲν ἀφήνει ἀπὸ αὐτὸ τίποτα, λέγοντας πὼς δὲν ὑπάρχει. Παρακάτω ὅμως, ὁ ἴδιος διορθώνει ὅτι τὸ ὑποκείμενο δὲν ὑπάρχει «ἀπὸ μία σημαντικὴ ἄποψη» (in einem wichtigen Sinne), καὶ αὐτὴ ἡ ἄποψη εἶναι ὅτι δὲν ἀνήκει στὰ περιεχόμενα τοῦ κόσμου καὶ ἐπομένως τῆς Γλώσσας. Μένει βέβαια τὸ ὑποκείμενο τῶν φυσικῶν ἐπιστημῶν, τῶν κοινωνικῶν ἐπιστημῶν κ.λπ., ἀλλὰ αὐτὰ εἶναι ἀδιάφορα γιὰ τὸ φιλόσοφο, δὲν ἐπηρεάζουν τὴν ἀντικειμενικὴ σύλληψη τοῦ κόσμου καὶ ἐντάσσονται ἀβίαστα στὸ διαχωρισμὸ ποὺ περιγράψαμε στὴν ἀρχή. Ἔτσι, μὲ τὴ συρρίκνωση τοῦ μεταφυσικοῦ ὑποκειμένου σὲ ἓνα μὴ ἐκτατὸ σημεῖο (ausdehnungslosen Punkt), ἐξασφαλίζεται ἡ ἀντικειμενικότητα τοῦ κόσμου. Στὶς ἐπόμενες δύο προτάσεις τοῦ *Tractatus* (5.632-3) ἀναπτύσσεται σαφέστερα ὅτι τὸ Ἐγὼ δὲν εἶναι ἀντικείμενο τῆς ἐμπειρίας μας, πράγμα ποὺ ἀποτελεῖ καὶ μιὰ πρώτη κριτικὴ ἐπὶ τῆς ἀντίστοιχης θεωρίας τοῦ Russell²⁴. Ἐδῶ ἀκριβῶς ἐντάσσεται τὸ ἐπιχείρημα τοῦ Hume κατὰ τῆς ὑπαρξοῦς τοῦ Ἐγώ. Τὸ ἐπιχείρημα τὸ πῆρε αὐτούσιον ὁ Wittgenstein, πού, ὅπως καὶ σὲ ἄλλα σημεία φαίνεται, χρωστᾷ πολλὰ στὸν Hume. Πρέπει ὅμως νὰ ἀφαιρέσουμε τὶς σκεπτικιστικὲς συνέπειες αὐτοῦ τοῦ ἐπιχειρήματος, ἂν θέλουμε νὰ τὸ δοῦμε σὲ σχέση μὲ τὸν *Tractatus*.

Ἡ ἐρμηνεία ποὺ παρουσιάσαμε ὥς τώρα, ἐπιβεβαιώνεται ἂν τὴν ἐφαρ-

24. PEARS, σ. 65.

μόσουμε στο πρόβλημα του πώς αντιλαμβανόμαστε την πραγματικότητα. Ὑπάρχει λοιπὸν μία πραγματικότητα ἀνεξάρτητη ἀπὸ τὴ θέλησή μου (6.373), στὴν ὁποία ὡς ὑποκείμενο δὲν συμμετέχω, ἀλλὰ ποὺ περιγράφεται μέσα ἀπὸ τὴ γλῶσσα μου. Καὶ αὐτὸ γιὰτὶ οἱ προτάσεις γιὰ τὰ γεγονότα τὰ ὁποῖα ἐγὼ ἀντιλαμβάνομαι, σχηματίζονται ἀπὸ μὴ ἀναγώγιμα τμήματα, τὶς περίφημες ἀτομικὲς προτάσεις, οἱ ὁποῖες ἀπεικονίζουν τέλεια τὴν πραγματικότητα. Τοῦτο σημαίνει²⁵ πὼς ὑπάρχουν δύο πραγματικότητες: αὐτὴ ποὺ ἐγὼ μπορῶ νὰ ἀντιληφθῶ καὶ ἡ Πραγματικότητα τῶν ἀντικειμένων. Ὅμως ἡ πραγματικότητα δὲν ξεχωρίζει ἀπὸ τὴν Πραγματικότητα, λόγῳ τῆς θέσης γιὰ τὴν κατὰ πλάτος σχέση τῶν προτάσεων (thesis of extensionality). Ἐτσι, μπορούμε νὰ ποῦμε ὅτι ἡ πραγματικότητά μας εἶναι ἡ Πραγματικότητα, ὅπως συλλαμβάνεται ἀπὸ τὰ ἀντιληπτικά μας σχήματα (within the grasp of our conceptual schemes)²⁵. Ἐνα κείμενο τοῦ ὕστερου Wittgenstein ποὺ φωτίζει καὶ ἐνισχύει τὶς παραπάνω θέσεις μας, εἶναι καὶ αὐτὸ τῶν *Φιλοσοφικῶν Παρατηρήσεων* VII, παράγραφος 71²⁶. Καὶ στὸ ἐν λόγω κείμενο ὁ ὑποκειμενισμὸς ἔχει χάσει τὴν παραδοσιακὴ του σημασία καὶ εἶναι ἀπλῶς μία γλωσσικὴ σύμβαση — συρρικνώνεται καὶ ἐδῶ σὲ ταυτολογία.

Αὐτὴ εἶναι ἡ μία ὄψη τοῦ προβλήματος, μὲ τὴν ὁποία δηλαδὴ ἰσχυροποιοῦμε τὸ ρεαλισμό, ἀφοῦ ἀπαλλασσόμαστε ἀπὸ τὴν ἀφελῆ μορφή του. (Συγκεκριμένα, αὐτὴ ποὺ ἀναφέρεται στὸ πρόβλημα τοῦ πὼς σχετίζεται ἡ σφαῖρα τῆς γλῶσσας μὲ τὴ σφαῖρα τῆς πραγματικότητας). Ἀπὸ τὴν ἄλλη πλευρά, ἐξ αἰτίας τῆς πλήρους ἀδυναμίας μας νὰ φτάσουμε στὶς ἀτομικὲς προτάσεις καὶ νὰ ἔχουμε ἄμεση ἀντίληψη τῶν ἀτομικῶν γεγονότων (τῆς Πραγματικότητας), ἀποφεύγεται ἡ περίπτωση μιᾶς ὑποκειμενικῆς σύλληψης τῶν γεγονότων. Γιατὶ, ἂν τὰ ἀτομικὰ γεγονότα ἦταν αὐτὰ ποὺ συνήθως ἀντιλαμβανόμαστε, τότε θὰ ἐντάσσονταν στὰ ἀντιληπτικά μας σχήματα καὶ ὁποιαδήποτε προσπάθεια σύλληψής τους θὰ ὀδηγοῦσε στὸν παραδοσιακὸ σολιψισμό. Μὲ τὴ δεύτερη λοιπὸν αὐτὴ πλευρὰ τοῦ προβλήματος, ἐξασφαλίσουμε τὴν ἀντικειμενικότητα τῆς πραγματικότητας, δὲν διακινδυνεύσαμε τὴν ὑπαρξή της γιὰ νὰ μπορέσουμε νὰ τὴν περιγράψουμε. Στὸ πεδίο τῆς γλῶσσας καὶ τῆς ἀντίληψης λύθηκε τὸ δίλημμα ὑποκειμένου-ἀντικειμένου, σολιψισμοῦ-ρεαλισμοῦ, μὲ τὴν ὀριστικὴ του ἄρση. Ἐτσι συμβιβάστηκαν δύο παραδοσιακὰ ἀσυμβίβαστες τάσεις. Συγκεκριμένα, ἐξασφαλίστηκε ἡ πραγματικότητα τοῦ κόσμου —ποὺ οἱ ἰδεαλιστὲς ἔχαναν προβάλλοντας τὸ ὑποκείμενο— καὶ ταυτόχρονα ἐξασφαλίστηκε τὸ ὅτι αὐτὴ ἡ πραγματικό-

25. Σύμφωνα μὲ τὴν ἐρμηνεία τῶν GODDARD-JUDGE (Goddard-Judge, 66).

26. *Philosophical Remarks*, (ἐκδ. R. Rhees, μετ. R. Hargreaves καὶ R. White), Oxford, B. Blackwell, 1975, σ. 100.

τητα βρίσκεται στη γλώσσα, στη σκέψη του υποκειμένου — κάτι που οί ρεαλιστές τὸ ἔχαναν προβάλλοντας τὸν «κόσμο». Τὰ δύο δὲν ἀντιτίθενται μεταξύ τους καὶ δὲν ξεχωρίζουν: «Εἶμαι ὁ κόσμος μου».

Θὰ ἐπιχειρήσουμε τώρα νὰ ἐξετάσουμε τὸ πῶς τίθεται τὸ ἴδιο πρόβλημα σὲ διαφορετικὸ περιβάλλον, λίγες σελίδες παρακάτω στὸν *Tractatus*. Ἐκεῖ, παίρνει τὴ μορφή τοῦ προβλήματος τῆς βούλησης ὡς φορέα τῆς Ἠθικῆς (6.423). Γιὰ μία ἀρχικὴ ὅμως προσέγγιση στὸ ἐν λόγω θέμα, περισσότερο διαφωτιστικὰ ἀπὸ τὸν *Tractatus* εἶναι τὰ *Σημειωματάρια*. Ἐκεῖ διαφαίνεται μία διπλή, σχεδὸν ἀντιφατικὴ θεώρηση τῆς βούλησης, ποὺ καὶ ἀπὸ τὶς δύο πλευρὲς τῆς θὰ μπορούσε νὰ ὁδηγήσει σὲ ἕναν ἠθικὸ σχετικισμό τοῦ υποκειμένου. Κοινὸς ἄξονας εἶναι ὅτι ἡ ἀτομικὴ βούληση, ἡ «βούλησή μου», δὲν ἀνήκει στὸν κόσμο. Ἡ πρώτη πλευρὰ συνίσταται στὴν ἀπόλυτὴ ἀνεξαρτησία τοῦ κόσμου ἀπὸ τὴ βούλησή μου²⁷, τοῦ κόσμου δηλαδὴ ὡς συνόλου γεγονότων ἰσοδύναμων καὶ ἠθικὰ ἀδιάφορων. Ἐπειδὴ ὅμως καὶ ἡ πράξη μου δὲν μπορεῖ παρὰ νὰ ἀναλύεται σὲ ἕνα σύνολο ἀτομικῶν γεγονότων, εἶναι καὶ αὐτὴ ἄχρωμη καὶ οὐδέτερη (*Tractatus*, 6.422: «...Ἔτσι αὐτὴ ἡ ἐρώτηση γιὰ τὶς συνέπειες μίας πράξης πρέπει νὰ εἶναι ἀδιάφορη. Τουλάχιστον αὐτὲς οἱ συνέπειες δὲν πρέπει νὰ εἶναι γεγονότα»). Ἐξ ἄλλου, δὲν ὑφίσταται καμιά σύνδεση, καὶ μάλιστα αἰτιακὴ, ἀνάμεσα στὴ βούλησή μου καὶ στὸν κόσμο²⁸. Γι' αὐτό, ὅ,τιδήποτε καὶ νὰ θέλω, τὸν κόσμο δὲν πρόκειται νὰ τὸν ἀλλάξω, εἶμαι ἐντελῶς ἀδύναμος (powerless) ἀπέναντί του, ἄρα ὅ,τι κι ἂν κάνω θὰ εἶναι ἐξ ἴσου ἀποδεκτό. Στὴ βάση αὐτῆς τῆς προβληματικῆς βρίσκεται ἄλλη μία θέση τοῦ Hume, καὶ συγκεκριμένα ἡ θέση του γιὰ τὴν ἐπαγωγή, ποὺ καταλήγει στὴ γνωστὴ ἀπόρριψη τῆς ἀναγκαιότητας τῶν αἰτιακῶν σχέσεων. Ὁ σχετικισμὸς δὲν εἶναι καθόλου μακριά.

Ἡ δεύτερη πλευρὰ τοῦ προβλήματος, ὅπως φαίνεται ἀπὸ τὰ *Σημειωματάρια*, εἶναι ἡ βούληση ποὺ διαπερνᾷ τὸν κόσμο καὶ ἔχει ἐπίδραση σ' αὐτόν, ἀλλάζοντας ὅχι βέβαια τὸ περιεχόμενό του, ἀλλὰ τὰ ὅριά του. Διαβάσουμε καὶ στὸν *Tractatus* (6.43): «Ἄν τὸ καλὸ ἢ τὸ κακὸ θέλημα ἀλλάζει τὸν κόσμο, δὲν μπορεῖ παρὰ νὰ ἀλλάζει τὰ ὅρια τοῦ κόσμου, ὅχι τὰ γεγονότα. (...) Κοντολογίς, ὁ κόσμος μὲ τὸν τρόπο αὐτὸ πρέπει νὰ γίνῃ ὁλωσδιόλου ἕνας ἄλλος. Πρέπει, θὰ λέγαμε, ὡς σύνολο νὰ ἐλαττώνεται ἢ νὰ αὐξάνεται». Ἀλλὰ ἐδῶ μιλάμε γιὰ τὸ δικό μου κόσμο, γιὰ τὸν κόσμο ὅπως τὸν βλέπω ἐγώ, ἂν εἶμαι εὐτυχισμένος ἢ δυστυχισμένος, ἄρα ἡ Ἠθικὴ μπορεῖ

27. *Notebooks*, σ. 73.

28. *Notebooks*, σ. 77.

να θεμελιωθεί πάνω στις προσωπικές μου έμπειρίες και ιδέες. Τὸ ἴδιο ὅμως μπορεῖ νὰ ἰσχυριστεῖ καὶ κάποιος ἄλλος καὶ ἔτσι καταλήγουμε στὸν προοπτικισμό.

Μήπως τὰ παραπάνω σημαίνουν ὅτι στὰ *Σημειωματάρια* ὁ Wittgenstein ξεκινᾷ ἀπὸ δύο διαφορετικὰ σημεῖα, καταλήγοντας στὸν ἴδιο σχετικισμό; Ἀκόμα ὅμως κι ἂν αὐτὸ ἀποδειχτεῖ λάθος, φαίνεται ὅτι ὁ φιλόσοφος ἀμφιταλαντεύτηκε ἀρκετά. Φράσεις ὅπως: «Τί σχέση ἔχει ἡ Ἱστορία μὲ μένα; Ὁ δικός μου κόσμος εἶναι καὶ ὁ μοναδικὸς κόσμος (...). Ἐγὼ θὰ κρίνω τὸν κόσμο, θὰ μετρήσω τὰ πράγματα²⁹», ἢ ἐκείνη ἢ παράξενη, στωικὴ —καὶ καθόλου ἐπαναστατικὴ— ιδέα ὅτι πρέπει νὰ ἀποδεχτῶ ὅ,τιδήποτε συμβαίνει γιὰ νὰ εἶμαι εὐτυχισμένος³⁰, δὲν καταλύουν τὴν ἔννοια μιᾶς ἀντικειμενικῆς Ἠθικῆς; Αὐτὸ τὸ τελευταῖο βρίσκεται στὴ βάση ἐνὸς ἐπιχειρήματος ἀμφιβόλου κύρους τοῦ A. W. Levi³¹, τὸ ὁποῖο ὡς τέτοιο τὸ παραθέτουμε ἐδῶ. Μὲ λίγα λόγια, ὁ Levi ὑποστηρίζει ὅτι ὁ Wittgenstein κατατρυχόταν ἀπὸ τύψεις καὶ ἐνοχὲς ἠθικῆς φύσεως στὴν καθημερινὴ ζωὴ του καὶ γι' αὐτὸ ὑποσυνείδητα ἔβγαλε τὴν Ἠθικὴ —καὶ γενικὰ κάθε συζήτηση περὶ ἀξιολογίας— ἔξω ἀπὸ τὰ ὅρια τοῦ λόγου-μὲ-νόημα (τὰ ἠθικὰ κατηγορήματα πηγαίνουν μόνο στὴ βούλησή μου, ἀλλὰ γι' αὐτὴν δὲν μπορῶ νὰ μιλήσω, 6.423), κατέστησε τὴν Ἠθικὴ ὑπερβατικὴ (6.421) καὶ ξεμπέρδεψε μιὰ γιὰ πάντα ἀπὸ τὸ σύμπλεγμά του. Ὁ Levi φαίνεται νὰ ἐρμηνεύει τὴ σιωπὴ τοῦ *Tractatus* ὅσον ἀφορᾷ τὴν Ἠθικὴ, σὰν ἔκφραση ἠθικοῦ σχετικισμοῦ: Ὁ Wittgenstein ἀπλὰ δημιούργησε μιὰ τέτοια γλῶσσα ποὺ καθιστᾷ τὴν κατάκριση γιὰ ἠθικὰ παραπτώματα ἀνόητη — ἀφοῦ ὑπερβαίνει τὰ ὅρια μιᾶς ἐμπειρικοῦ περιεχομένου δήλωσης.

Εἶναι ὅμως ἔτσι πραγματικά; Ἄς ξαναπιάσουμε τὴν προβληματικὴ ἀπὸ τὴν ἀρχή, γιὰ νὰ δώσουμε τὶς ἀπαντήσεις σὲ κάθε σημεῖο. Ὅταν πῶ «ὁ κόσμος δὲν ἀλλάζει, ὅ,τι κι ἂν θέλω ἐγώ, αὐτὸ δὲν συνεπάγεται ἄμεσα ὅτι μπορῶ νὰ κάνω ὅ,τιδήποτε θέλω γιὰ νὰ εἶμαι εὐχαριστημένος, ἀνεξάρτητα ἀπὸ περιορισμούς. Ἄν ὑποστηρίζαμε τὸ ἀντίθετο, θὰ ἦταν σὰν νὰ ταυτίζαμε τὸ *Ama Deum et fac quod vis* τοῦ Αὐγουστίνου μὲ τὸ *Κάνε ὅ,τι σοῦ ἀρέσει* τοῦ Rabelais. Οἱ περιορισμοὶ τίθενται ἀπὸ τὴν ἴδια τὴ βούλησή μου,

29. *Notebooks*, σ. 82.

30. *Notebooks*, σ. 73.

31. A. W. LEVI, The Biographical Sources of Wittgenstein's Ethics, *Telos*, 38, 1979, σσ. 63-76 καὶ Wittgenstein Once More: A Response to Criticism, *Telos*, 40, 1979, σσ. 165-173. Βλ. σχετικὰ W. W. BARTLEY, *Wittgenstein*, London, The Cresset Library, 1986, σσ. 168-191.

32. B. F. Mc GUINNESS, The Mysticism of the *Tractatus*, *The Philosophical Review*, 75, 1966, σ. 326.

πού δεν μπορεί να βούλεται ό,τιδήποτε³³, όπως θα δοῦμε και παρακάτω στους προβληματισμούς για τὸ αἶσθημα τοῦ μυστικοῦ. Τὸ ὅτι ἡ πράξη μου ὡς γεγονὸς εἶναι ἠθικὰ ἄχρωμη, δεν σημαίνει πὼς εἶναι ἠθικὰ ἄχρωμη για μένα. Γιατί, τότε δεν θα ὑπῆρχε κανένα «εἶδος ἠθικῆς ἀμοιβῆς και τιμωρίας» (6.422) — ἔστω και μέσα στην ἴδια τὴν πράξη.

Χρησιμοποιήσαμε τὴ φράση «για μένα». Ὅπως φαίνεται ἀπὸ τὰ παραπάνω, οἱ ἄλλοι, τὰ ἄλλα ὑποκείμενα, δεν ἔχουν νὰ κάνουν με τὴν ἀξιολόγηση τῶν πράξεών μου. Εἶναι ὅμως ἔτσι δυνατό νὰ κατασκευαστεῖ μία ἀντικειμενικὴ Ἠθικὴ ἀντίστοιχη με τὴν ἀντικειμενικὴ Ὀντολογία τοῦ *Tractatus*; Για νὰ πραγματοποιηθεῖ κάτι τέτοιο, θα ἔπρεπε νὰ ληθοῦν ὑπ' ὄψιν ὅχι οἱ ἴδιες οἱ πράξεις ὡς γεγονότα, ἀλλὰ ἡ βούληση, ὑπὸ μορφὴ κινήτρων και προθέσεων. Γι' αὐτὰ ὅμως δεν μπορούμε νὰ ποῦμε τίποτα, ἀφοῦ ἀποτελοῦν τὸ ἀντικείμενο τῆς ψυχολογίας. Ἐπομένως, δεν μᾶς ἐνδιαφέρει νὰ ἀναπτυχθεῖ μία ἀντικειμενικὴ Ἠθικὴ, γιατί δεν μπορούμε νὰ ποῦμε τίποτα γι' αὐτή. Τὸ τελευταῖο πάλι δεν σημαίνει πὼς μία ἀντικειμενικὴ Ἠθικὴ εἶναι μία ὑπόθεση ἄχρηστη ἢ και ἀδύνατη. Ἀντίθετα, τὰ κίνητρα τῶν προβληματισμῶν τοῦ Wittgenstein ἀποδεικνύουν ὅτι αὐτὴν ἀκριβῶς ἤθελε νὰ ἐξασφαλίσει, και ὅχι ἐκεῖνο πὸ ὑποθέσαμε ἀρχικά. Συγκεκριμένα, βγάζοντας τὶς ἀξίες ἀπὸ τὸν κόσμο, ὁ Βιεννέζος φιλόσοφος δεν ἐπεδίωκε νὰ ἀμφισβητήσῃ τὴν ἀντικειμενικότητά τους, ἀλλὰ νὰ ἀποκλείσει τὴν τυχαιότητά τους, δηλαδή τὸ γεγονὸς ὅτι συμπτωματικὰ τὸ χ ἔχει ἀξία, ἐνῶ θα ἔπρεπε νὰ ὑφίσταται κάποιος ἀναγκαῖος λόγος για τὴ συγκεκριμένη ἀξιολόγηση. Ὁ λόγος αὐτὸς δεν βρίσκεται στὸν κόσμο τῶν γεγονότων, ἐξ αἰτίας τῆς ἀπόλυτης ἀνεξαρτησίας τους: μόνο στὴ λογικὴ ὑπάρχει ἀναγκαιότητα (6.37). Σὲ τοῦτο τὸ σημεῖο διαπιστώνουμε με κάποια ἐκπληξη πὼς ἡ θέση τοῦ Hume πὸ προηγουμένως χρησιμοποιήθηκε για νὰ ἐνισχύσει τὴ σχετικιστικὴ ὑπόθεση, ὁδηγεῖ στὸ ἀντίθετο. Ἐτσι, οἱ ἀξίες, ἀφοῦ δεν εἶναι τυχαῖες, θα ἔχουν κάποιους (ἀντικειμενικούς) λόγους νὰ ὑφίστανται. Βρίσκονται ὅμως σὲ χῶρο ὑπερβατικό, μὴ προσπελάσιμο ἀπὸ τὴ γλώσσα. Γι' αὐτὸ και ὁ φιλόσοφος δεν ἔχει τίποτα νὰ πεῖ για τὴν ἠθικὴ πρακτικὴ. Ἄς ἀφήσουμε, ἐννοεῖ, τὶς ἀξίες στὴ σιωπηρὴ πρακτικὴ τῆς ζωῆς. Ὁ φιλόσοφος θα ἐρευνήσῃ μονάχα τὸ νόημα προτάσεων ὅπως «Χ εἶναι ἀγαθό», ὅχι τὴν πρακτικὴ τους πλευρά, ὅχι τὴν ὑποκειμενικὴ ἢ ἀντικειμενικὴ ἰσχὺ τους. Γιατί ἡ σφαῖρα τῆς γλώσσας και ἡ σφαῖρα τῶν «προβλημάτων τῆς ἀνθρώπινης ὑπαρξης» εἶναι ἐντελῶς ξεχωριστές. Αὐτὸ φαίνεται και ἀπὸ τοὺς ὅρους τοῦ Wittgenstein: τὰ προβλήματα τῶν ἀντικειμένων εἶναι προβλήματα τῶν φυσικῶν ἐπιστημῶν, ἐνῶ κάθε πρόβλημα τῆς

33. *Notebooks*, σ. 88.

ανθρώπινης ύπαρξης ονομάζεται «αϊνίγμα» (Das Rätsel). Τα προβλήματα του ανθρώπου, άλλωστε, δεν μπορούν καν να τίθενται (6.5, 6.52). Καί δεν τίθενται, γιατί δεν «υπάρχουν» (6.5), δεν βρίσκονται μέσα στο χωρόχρονο του κόσμου. Γι' αυτό λοιπόν δεν μπορούμε να χρησιμοποιήσουμε τη μία σφαίρα (που εκφράζεται με τη γλώσσα) για να δώσουμε απάντηση σε προβλήματα της άλλης σφαίρας — με τη μέθοδο της απεικόνισης. Έξ άλλου, κάνοντας λόγο για μία βούληση έντελως αδύναμη, ο Wittgenstein ήθελε να μείνει συνεπής στη μεταφυσική ανεξαρτησία των ατομικών γεγονότων και την παραδοχή λογικής μόνον αναγκαιότητας. Τελικά, με την ανάλυση που ο Βιεννέζος φιλόσοφος κάνει στο πρόβλημα της βούλησης, εξασφαλίζεται μία ηθική έλευθερία, αφού δεν είμαι εξαναγκασμένος — και ο λόγος έδω είναι για λογική αναγκαιότητα — έπειδή προηγήθηκε ένα γεγονός να πραγματοποιήσω ένα άλλο. Καί τούτο ενισχύει την αντικειμενικότητα της Ηθικής.

Όσον αφορά τη δεύτερη πλευρά του προβλήματος, όπως αυτή αναπτύχθηκε παραπάνω, αίρεται ή υπόθεση, πιστεύουμε, με το αίσθημα του μυστικού, το αίσθημα του κόσμου ως περιορισμένου συνόλου (6.45). Έδω έχουμε μία ταύτιση της ατομικής βούλησης με τον κόσμο, έξω από το χωρόχρονο. Το βουλούμενο υποκείμενο χάνεται μέσα στον αντικειμενικό κόσμο των γεγονότων. Ο όποιος ατομικισμός χάνεται μέσα στη συνείδηση της ένότητας των πάντων. Είναι εϋστοχη ή έξτης πρόταση που παραθέτει εν προκειμένω ο B. F. Mc Guinness: «Να επιστρέψεις από την απομόνωση της εξατομίκευσης (individuation) στη συνείδηση της ένότητας με όλα όσα υπάρχουν³⁴». Έδω συμβαίνει κάτι ανάλογο με εκείνο που διαπιστώσαμε παραπάνω, στο θέμα της υπέρβασης του σολιψισμού. Δημιουργείται μία κοσμική συνείδηση, που έχοντας ταυτιστεί με τα αντικείμενα, βούλεται αποδεσμευμένη από υποκειμενικούς και πρόσκαιρους χωροχρονικούς περιορισμούς. Έπειδή αυτή ή εικόνα πλησιάζει πολύ το μυστικισμό, ο Wittgenstein δεν έχει να πει τίποτα έδω, ρίχνει το θέμα στη σιωπή. Έν τούτοις, διαχωρίζει τον κόσμο του ευτυχισμένου από τον κόσμο του δυστυχισμένου ανθρώπου, γιατί, ενώ ο πρώτος μπορεί να θεωρηθεί ότι πράττει σύμφωνα με αντικειμενικά ισχύουσες αρχές έχοντας ξεφύγει από τη ροή των γεγονότων, ο δεύτερος είναι δέσμιος χωροχρονικών και συμπτωματικών παραγόντων — όπως το καταλαβαίνουμε εμείς, «βλέπει» όρισμένα γεγονότα περισσότερο από τα άλλα³⁵, έχει περιορισμένη αντίληψη της πραγματικότητας και έπομένως τα κριτήριά του είναι υποκειμενικά.

34. Mc GUINNESS, σ. 324.

35. Βλ. *Notebooks*, σ. 83.

Ἀπὸ τὶς τελευταῖες αὐτὲς ἀναλύσεις μας ὀδηγούμαστε σὲ μία παράδοξη τοποθέτηση τῶν ὄρων: ὁ ὅρος «ἀντικειμενικός», γιὰ τὸν Wittgenstein, ἔχει, πιστεύουμε, δύο διαφορετικὲς ἐφαρμογές: μία φιλοσοφικὰ ἐνδιαφέρουσα (ἀντικειμενικός=ὁ ἀναφερόμενος, ὁ ἀνήκων στὰ ἀντικείμενα, ὁ συμπτωματικός) καὶ μία φιλοσοφικὰ ἀδιάφορη (ἀντικειμενικός=τὸ ἀντίθετο τοῦ σχετικοῦ ἢ, καλύτερα, αὐθεντικός). Ἀκόμα πιὸ παράδοξο εἶναι τὸ ὅτι ἡ φιλοσοφικὰ ἐνδιαφέρουσα ἐφαρμογή εἶναι ἐντελῶς ἀδιάφορη γιὰ τὴ ζωὴ, γιὰ τὰ προβλήματα τῆς ὑπαρξῆς. Τὸ παράδοξο αὐτὸ ἐξηγεῖται ἂν σκεφτοῦμε πῶς, σύμφωνα μὲ τὸν Wittgenstein, κόσμος καὶ ζωὴ συνδέονται μεταξὺ τους καὶ πῶς ὅταν δίνονταν οἱ ἀπαντήσεις στὰ προβλήματα τῶν φυσικῶν ἐπιστημῶν (δηλαδὴ οἱ ἀτομικὲς προτάσεις), θὰ λύνονταν ξαφνικὰ καὶ τὰ προβλήματα τῆς ὑπαρξῆς (6.52). Αὐτὴ τὴν αἰσιόδοξη ἄποψη, ὅτι κάποτε στὸ μέλλον θὰ δίνονταν ὅλες οἱ ἀπαντήσεις, τὴν ἀναίρεσε ἀργότερα (1931) σὲ συζήτησή του μὲ τοὺς F. Waismann καὶ M. Schlick.

Μετὰ ἀπὸ τὶς παραπάνω ἀναλύσεις, ἡ σχετικιστικὴ ὑπόθεση τελικὰ ἀπορρίπτεται. Μένει ὅμως τίποτα ἀπὸ αὐτήν; Ἴσως φανταστικὲς ρήσεις, ὅπως «Ἄν ὅλοι οἱ ἄνθρωποι ἦταν ἐξ ὀρισμοῦ δυστυχισμένοι, τότε ὅλες οἱ ἠθικὲς κρίσεις θὰ ἦταν σχετικὲς». Στὴν πραγματικότητα ὅμως, δὲν μένει κι ἐδῶ τίποτε ἄλλο ἀπὸ μία ταυτολογία. Ἡ πρόταση «Κάνε ὅ,τι θέλεις» χάνει τὸ σχετικιστικὸ της περιεχόμενο καὶ σημαίνει ἀκριβῶς αὐτὸ ποὺ λέει: σὲ τελευταία ἀνάλυση, δὲν μπορῶ νὰ κάνω κάτι ποὺ δὲν θέλω. Ὁ Wittgenstein τὸ δηλώνει αὐτὸ καθαρά: «Εἶναι ἀδύνατο νὰ θέλω, δίχως ἤδη νὰ προβῶ στὴν πράξη τῆς θέλησης. Ἡ πράξη τῆς θέλησης δὲν εἶναι ἡ αἰτία τῆς πράξης, ἀλλὰ ἡ ἴδια ἡ πράξη. Δὲν μπορούμε νὰ θέλουμε δίχως νὰ πράττουμε³⁶». Ἀλλὰ ἀπὸ τὴν ἄλλη πλευρά, *sub specie aeternitatis* δὲν μπορῶ νὰ θέλω ὅ,τιδήποτε — καὶ ἐδῶ τὸ «δὲν μπορῶ» δὲν σημαίνει ἀδυναμία ἢ δέσμευση, ἀλλιῶς θὰ θύμιζε τὸ ἀφελὲς ἐπιχείρημα «Ἀφοῦ ὁ Θεὸς εἶναι Παντοδύναμος, μπορεῖ νὰ μὴν μπορεῖ κάτι;» ἢ, ὅπως κυκλοφορεῖ ἀνεκδοτολογικά, «Μπορεῖ νὰ κατασκευάσει μία πέτρα, ποὺ νὰ μὴν μπορεῖ νὰ τὴ σηκώσει;³⁷».

Τὸ γεγονὸς ὅτι δὲν μπορούμε νὰ κάνουμε λόγῳ γιὰ καμιά ἀντικειμενικὴ ἀξία εἶναι ἀπὸ μόνο του ἓνα μειονέκτημα, ὅμως δὲν μπορούσε νὰ δοθεῖ ἄλλη λύση σ' αὐτὸ τὸ πρόβλημα, μιὰ καὶ θὰ ἦταν ἀσύμβατη πρὸς τὸ ὅλο σύστημα τοῦ *Tractatus*. Ἐτσι, φαίνεται νὰ μὴν κερδίζουμε πολλὰ πράγματα ἀπὸ αὐτὴ τὴν προσπάθεια τοῦ Wittgenstein γιὰ διατήρηση τῆς ἀντικειμενικότητας στὴν Ἠθική. Ἴσως μονάχα ὅτι οἱ *a priori* κανόνες δὲν ἔχουν

36. *Notebooks*, 88. «Wishing is not acting. But willing is acting».

37. Βλ. J. WISDOM, *God and Evil*, *Mind*, 44, 1935, σσ. 1-20.

αναγκαστική ισχύ. Ἀλλὰ αὐτὸ θὰ μπορούσαμε καὶ ἔτσι νὰ τὸ ποῦμε, χωρὶς νὰ καταφύγουμε στὸν Hume. Πιστεύουμε ὅτι τὸ μόνο ποὺ κατάφερε ὁ Wittgenstein μ' αὐτὸ τὸν τρόπο ἦταν νὰ βγάλει τὴν κοινότητα τῶν ὑποκειμένων ἀπὸ τὴ θέση τοῦ ρυθμιστῆ τῶν ἠθικῶν κανόνων καὶ τοῦ κριτῆ τῶν ἠθικῶν πράξεων μέσω συμβάσεων. Κατὰ τὰ ἄλλα, ἔχει ἐλάχιστα νὰ μᾶς πεῖ, κι αὐτὸ διακρίνεται σαφῶς στὸν *Tractatus*.

Πάντως, ἡ μέριμνά του γιὰ μίαν ἀντικειμενικὴ Ἠθικὴ, γιὰ μίαν ἀντικειμενικὴ κρίση τῶν πράξεων, διαφαίνεται καὶ μέσα ἀπὸ τὴν προσφιλῆ του ἔννοια τῆς «Μέλλουσας Κρίσης». Σύμφωνα μὲ μαρτυρία τοῦ P. Engelmann³⁸, μιλοῦσε συχνὰ μὲ ἀσυνήθιστη σοβαρότητα γιὰ τὴ Μέλλουσα Κρίση καὶ πολλές φορές πρόφερε τὴ φράση: «Ὅταν θὰ ξανασυναντηθοῦμε στὴν Τελικὴ Κρίση». Ἀσχετα μὲ τὴν ἐρμηνεία ποὺ μπορούμε νὰ δώσουμε στὸν ὅρο «Τελικὴ Κρίση», ἂν δηλαδὴ αὐτὴ θὰ προέρχεται ἔξωθεν ἢ ἔσωθεν —ἀφοῦ ὁ Wittgenstein δὲν πίστευε σὲ προσωπικὸ Θεό—, ἡ ἐν λόγω φράση ἐπιβεβαιώνει τὴν ἄποψή μας ὅτι εἶχε στὸ νοῦ του μίαν ἀντικειμενικὴ κρίση τῶν ἠθικῶν πράξεων.

Ὡς ἐδῶ κάμαμε δύο διαφορετικὲς πορεῖες, μία στὸ πεδίο τῆς γλώσσας καὶ τῆς ἀντίληψης τοῦ κόσμου καὶ μία στὸ πεδίο τῆς Ἠθικῆς, μὲ βάση ἕναν κοινὸ παρανομαστή: τὸν ὑποκειμενισμό καὶ τὸ σχετικισμό. Καὶ τὶς δύο πορεῖες καταλήξαμε σὲ ταυτοτολογίες. Καὶ πάλι θὰ ἀναρωτηθοῦμε: ἄραγε μόνο αὐτὸ ἔχει νὰ μᾶς πεῖ ὁ Wittgenstein; Τὸ βέβαιο εἶναι πὼς ἀπὸ ὅλη τὴν προσπάθειά του νὰ διαχωρίσει ἐντελῶς τὶς σφαῖρες τοῦ ὑποκειμενικοῦ καὶ τοῦ ἀντικειμενικοῦ, ἂν δὲν ἀπομένουν ἀπλὰ ἄδειες ταυτολογίες, πάντως χάνονται πάρα πολλὰ πράγματα. Παραθέτουμε ἐδῶ περιληπτικὰ τὴν κριτικὴ τοῦ H. Sluga³⁹ στὴν ὅλη ἀντίληψη τοῦ πρώιμου Wittgenstein γιὰ τὸ ὑποκείμενο, μαζὶ μὲ δικές μας παρατηρήσεις.

α) Τὸ ὑποκείμενο τοῦ *Tractatus* δὲν ἔχει τίποτα τὸ ἀνθρώπινο. Ὁ Wittgenstein γράφει: «Τὸ φιλοσοφικὸ ἐγὼ δὲν εἶναι ὁ ἄνθρωπος, δὲν εἶναι τὸ ἀνθρώπινο σῶμα ἢ ἡ ἀνθρώπινη ψυχὴ» (5.641). Ἀντίθετα, συρρικνώνεται σὲ ἕνα μηδενικὸ τύπο. Ἡ ἔννοια τοῦ ὑποκειμένου καθίσταται τόσο φτωχὴ, ποὺ θυμίζει τὶς παρακάτω φράσεις τοῦ W. B. Yeats ἀπὸ μίαν ἐπιστολὴ του: «Προσπαθῶ πάντα νὰ κρατῶ τὴ φιλοσοφία μου μέσα σὲ τέτοιες κατηγορίες σκέψης (...), ὥστε στὸν ὅρισμό ποὺ δίνω τοῦ νεροῦ, νὰ βάζω μέσα σὲ κανένα χορτάρι ἢ λίγα ψάρια. Ποτὲ δὲν ἀντάμωσα ἐκεῖνο τὸ φτωχό, ἀπογυμνωμένο πλάσμα H₂O». Ἡ ἀδυναμία τοῦ Wittgenstein νὰ παράσχει μίαν

38. Βλ. CAVALIER, σ. 196.

39. SLUGA, σσ. 133-135.

έπαρκή ανάλυση του υποκειμένου συνεπάγεται και την αδυναμία του να μιλήσει για διαφορετικά υποκείμενα. Ο παράδοξος σολιψισμός του είναι απόρροια αυτής της αδυναμίας.

β) Χάνεται ή υπόθεση της κοινής λογικής, ότι υπάρχουν διαφορετικές προοπτικές από διαφορετικά υποκείμενα.

γ) Ο Wittgenstein αδυνατεί να δώσει έπαρκή ανάλυση της ανθρώπινης πράξης. Μονάχα μπορεί, όπως είδαμε, να σχολιάσει το νοηματικό status των σχετικών επί μέρους προτάσεων.

δ) Αφού δεν υπάρχουν ατομικά υποκείμενα, δεν μπορεί να υπάρχει και κοινωνία υποκειμένων⁴⁰. Είναι επομένως αδύνατον στον Wittgenstein να δημιουργήσει μίαν Ήθική βασισμένη στη διυποκειμενικότητα — κάτι τέτοιο θα ήταν ά-νόητο.

Ανεξάρτητα με την όποια κριτική που μπορεί να άσκηθεί στις ιδέες του Wittgenstein για το υποκείμενο, δύο είναι τα βέβαια: α) Αυτές αποτελούν σαφή απόρροια του όλου συστήματος του *Tractatus* και ιδιαίτερα της ομάδας θέσεων που συνδέονται με τη θεμελιώδη ιδέα (Grundgedanke) και το Δόγμα του Δεικνύειν. β) Η υπόθεση ενός πρώιμου Wittgenstein υποκειμενιστή και σχετικιστή είναι έντελως άβασιμη.

Γιάννης Β. ΖΗΚΑΣ
(Πειραιάς)

SUBJECTIVITY AND RELATIVITY IN EARLY WITTGENSTEIN'S «THE INVESTIGATION OF AN ASSUMPTION»

Summary

It has been assumed by certain commentators that Wittgenstein had been led to subjectivity and relativity during the *Tractatus* period. Besides, it was suggested that he was a solipsist and, in the ethical field, a relativist. Our critique of those false assumptions is split into two parts.

40. *Notebooks*, σ. 82.

In the first part we maintain that Wittgenstein was definitely *not* a solipsist, because: a) solipsism is incompatible with the picture theory and the doctrine of automatic communication through language, which is inherent in the picture theory, b) the solipsistic interpretation of the *Tractatus* is based on an attempt to say in words what the Tractarian objects really are, an approach alien both to Wittgenstein's philosophy and to his inner intentions, c) Wittgenstein's system demonstrates his concern to give an objective interpretation of reality, one that can be appropriate to all possible worlds. Far from being a traditional solipsist, Wittgenstein finds solipsism and realism compatible. His so-called solipsism becomes thus «objective». This paradoxical solution is achieved through the elimination of the thinking subject: the self, the subject in the *Tractatus* has shrunk into an extensionless point, a limit of the world. There remains consequently no subject to interfere with pure reality: the world's «mineness» replaces the self.

In the second part we deal with the problem of ethical relativity. We maintain that the doctrine of silence, among others, does not imply the relativity of ethical judgements or value-judgements in general. On the contrary: by placing all values out of the realm of «reality», Wittgenstein did not intend to reduce their objectivity, but to ensure that they are not casual. Only facts are casual and values are not facts. The philosopher's job is not to decide whether an ethical proposition is valid or not, but simply to analyse its meaning. Finally, the assumption is proved false on the grounds of the universal unity preached by Wittgenstein: the willing subject is eliminated within the objective world of facts — the will is identified with the world.

John ZIKAS
(Piraeus)